

Ю. Болтрик, А. Петраускас, Я. Семашко

СКІФСЬКА СИЛУЕТНА СТАТУЯ З МУЗЕЮ м. БІЛА ЦЕРКВА

Ця публікація в нашому щорічнику відкриває новий розділ «Артефакти принесені війною». Мова йде про вапнякову скіфську силуетну стелу (рис. 1), яка, найімовірніше, походить з місць ліній оборони Одещини. Її без позначення точного місця знахідки військові передали Білоцерківському краєзнавчому музею. На прохання керівництва цього музею к. і. н. Андрій Петраускас запросив професора Віталія Отроценка оглянути й визначити хронологічну позицію цієї стели (рис. 2).

Слід нагадати, що антропоморфні статуї з вапняку (рідше з кристалічних порід) були невід'ємним атрибутом насипів скіфських курганів. Нерідко місцями їх знахідок є кільцеві рівчаки, западини від грабіжницьких ям або схили курганів, тобто найбільш низькі точки, куди «час» скидав статуї та їхні уламки (рис. 3). Чверть з відомих стел знайдено за периметром насипу, а 10–11 % їх походять із заповнення поховальних споруд, куди вони потрапляли після дій давніх грабіжників (Ольховський 2001, с. 26). У наші дні агресія росії внесла нові корективи. Оскільки насипи курганів часто є єдиними домінуючими висотами в степу, то відповідно їх використовують для влаштування оборонних укріплень.

Первісно ж кам'яні статуї вінчали вершини курганів. Їх встановлювали на пошану померлого чи присвячували божествам або обожненим героям (Болтрик 2002, с. 107). Припустимо, це було однією зі складових курганної традиції зони Євразійського степу. «Кумирів» встановлювали на курганах з часів енеоліту

до середньовіччя, останні широко фіксувалися ще в минулому сторіччі, а на окремих курганах Приазов'я – аж донедавна. Візуально контур кургану, увінчаний силуетом статуї, краще сприймався на тлі небосхилу чи обр'ю, особливо в ранкові та вечірні часи при низькому освітленні, що посилювало сакральний вплив на спостерігача. Винесення статуї на вершину кургану підкреслювало його культове значення і відповідало схемі «кумир на вершині святилища», наведеної Геродотом (Herod., IV, 62). Тим більше, що функціонально статуї використовувалися не лише в поховальних пам'ятках, але і як композиційний центр святилищ чи сакральньо-меморіальний знак на них (Белозор 1986, с. 9; Ольховський 2001, с. 26–27, 33).

Слід зазначити, що ще на початку ХІХ ст. у степу на курганах чи біля них було значно більше «кам'яних баб». Збирання та використання в сільському будівництві й побуті значно зменшило їх кількість. **Краєзнавець** П. Дзякович¹, на початку ХХ ст. повідомляв, що біля с. Маячка (це Златопільська або Дніпрорудненська групи курганів) стояли «сім кам'яних маяків, числом до двадцяти баб». А в маєтках генерал-майора Василя Попова (м. Василівка та поруч) були алеї, утворені з «кам'яних баб» (Веселовский 1895,

1. Павло Каєтанович Дзякович (1850–1912) збирач українського фольклору та старожитностей, автор дослідження минувшини Мелітопольщини «Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении» (1900).

Рис. 1. Силуетна стела Білоцерківського краєзнавчого музею

с. 65). Вони також використовувалися замість стовпів в огорожі панських садів (Дзякович 1900, с. 10). Ми не знаємо їхньої часової приналежності, але вважаючи на те, що «баби» прикрашали міські сади Бердянська та Ногайська, вони використовувалися і як тумби на вулицях (Веселовский 1895, с. 65–66). Безумовно, серед них мала бути наявна і частка скіфської кам'яної скульптури. На середину 1980-х рр. у смузі степового Лівобережжя В. Білозор налічував 20 екз. кам'яної скульптури (Білозор 1986). Близьку цифру наводять С. Ляшко та М. Фридман, які зібрали статуї периферії Кам'янського городища на обох берегах Дніпра (Ляшко, Фридман 1987, с. 153). Через 10 років, вважаючи на постійну діяльність експедицій, В. Ольховський та Г. Євдокимов наводять найбільш докладну добірку для Дніпро-Молочанського регіону, в якій кількість знахідок збільшилася на сім екз. (Ольховський, Євдокимов 1994, с. 86–87). Згодом до цього переліку додалася силуетна стела з граніту зі Слонівської Близниці, яку 2003 р. С. Полін відшукав у відвалі старих розкопок цього кургану (Полін 2013, с. 210).

Морфологічно скіфські кам'яні статуї розподіляються на дві групи: із зображеннями та без них. Останні для зручності свого часу один з авторів цього допису назвав «силуетними». Іконографія їх досить проста. Вона зводиться до виділення голови, плеч, а іноді стегон (Болтрик 1989, с. 147–149). У деяких випадках голову було підкреслено дугоподібним поглибленням (рис. 4). Часто одна зі сторін буває зовсім сплющеною, інша дещо закруглена, бічні грані зглажені.

Статуї із зображеннями належать переважно до V – початку IV ст. до н. е., тоді як силуетні датуються IV ст. до н. е. Щодо останніх

Рис. 2. Проф. В. Отрошенко оглядає силуетну стелу в експозиції Білоцерківського краєзнавчого музею

В. Білозор зазначав, що група примітивних антропоморфних статуй (тих, що ми називаємо силуетними) була відома давно, але як мало інформативна не цікавила дослідників. Статуї цієї групи раніше локалізували у степовому Придніпров'ї, в районах, що межують з порожистою частиною ріки (Білозор 1986, с. 7), зараз окремі їх екземпляри відомі ще й у межиріччі Південного Бугу та Прута.

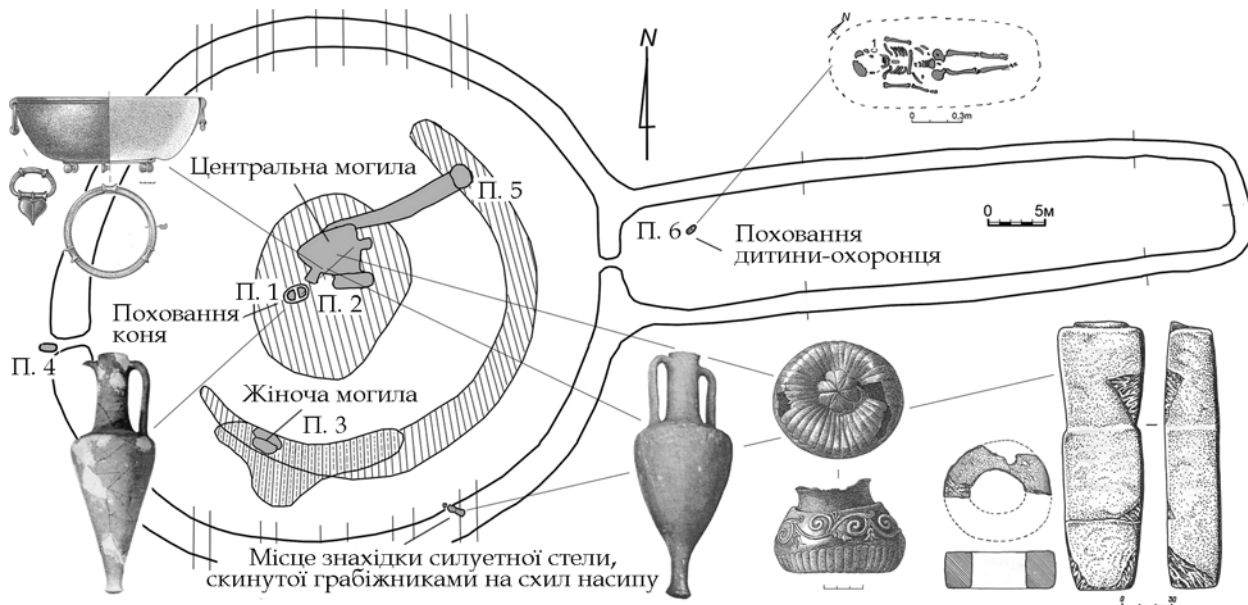

Рис. 3. Загальний план Сахової Могили та місце знахідки силуетної стели в ньому

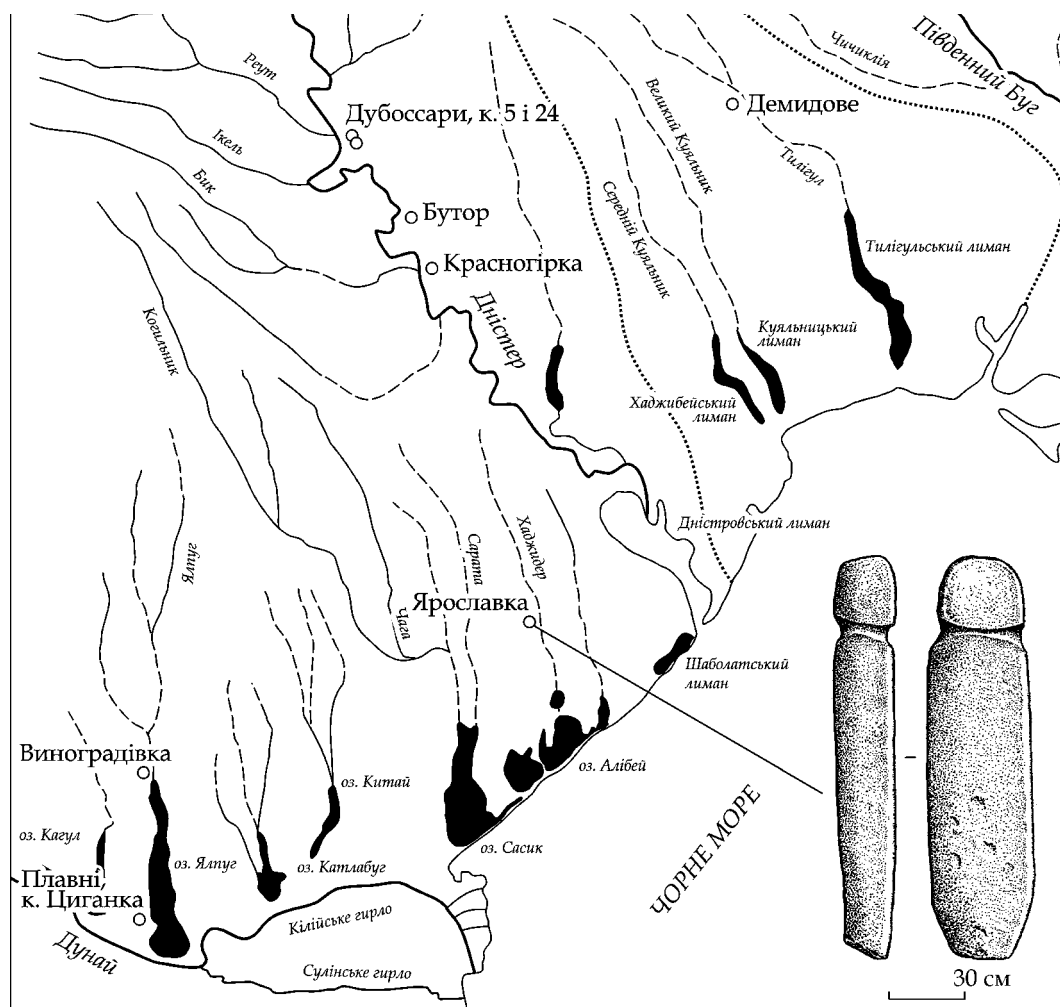

Рис. 6. Карта знахідок скіфських стел в межиріччі Тилігулу та Прута

Картографування місць знахідок стел показало, що в Дніпро-Молочанській степовій області переважна їх кількість тяжіє до північної частини регіону, себто до зон, що розташовані поруч із Великим Лугом та басейнами річок Білозірка та Рогачик (рис. 5). Відсутність кам'яних статуй на ділянці вздовж Дніпра від Каховки до Великої Лепетихи (за винятком Горностаївки) може мати два варіанти пояснень. Перший – статуї тут були, але втрачені через низку чинників (припускаємо, що саме через значне антропогенне навантаження в цій смузі узбережжя). Другий – групи населення, що мешкали вздовж лівого берега Дніпра (Великої Плавні, читай Гілеї), чомусь не мали можливості чи традиції встановлювати кам'яні скульптури на курганах. Схоже, більш імовірним є другий варіант і доказом тут можуть слугувати вже розкопані курганні могиляники узбережжя: Любимівський та Софіївський, на яких відсутні кам'яні статуї або їх залишки. Але далі в степу статуї відомі, підтвердженням може слугувати кам'яна статуя з Братолюбівки (Ратнер 1984, с. 48) та відомості про шість «половецьких баб» із Завадівки та трьох з «Довгої могили» біля Каїр

(Репников 1908, с. 43–51). Одна чи декілька з цих «баб» могли бути скіфськими, особливо зважаючи на їх сусідство з довгою могилою. До того ж, ланцюжки нерозкопаних курганів, які йдуть у глиб степу вододілами балок, що пов'язані зі спільною заплавою Дніпра та Конки на ділянці узбережжя від Василівки до Князь-Григорівки, залишають сподівання на знахідки тут нових статуй. На південь від цієї смуги, біля Чорної Долини, знайдено статую з базою-п'єдесталом у вхідній ямі підбійної могили біля с. Красний Поділ, за сучасним адміністративним поділом, це с. Червоне Поділля Таврійської міської громади Каховського р-ну Херсонщини (Полин 1984, с. 105; рис. 4). Ще одна силуетна «баба» у вхідній ямі походить із сусідньої до південно-східного краю Дніпро-Молочанського межиріччя (к. 3 біля с. Володимирівка Якимівського, а зараз Мелітопольського р-ну). Отже, в просторі кам'яні статуї були поширені теренами майже всього Придніпровського степу, за винятком ділянки узбережжя Дніпра від Василівки до Князь-Григорівки. Їх концентрація пропорційна до кількості поховальних та культових пам'яток.

Підсумовуючі зазначимо, що більшість стел прикрашали відносно невеликі кургани, іноді ж вони виступали як головний компонент святилищ. Масові знахідки стел у степу на південь від Великого Лугу (рис. 5), мабуть, слід пояснювати великою кількістю розкопаних тут курганів та тяжінням до зони узбережжя більшої частини тогочасного населення, а також близькістю виходів вапняку в урвищах корінного берега та балок, що виходять до спільної заплави Конки—Дніпра.

Статуї із зображеннями пов'язані з могилами ранніх форм — ямами та підбоями. Силуетні статуї трапляються переважно в курганах з підбоями. А в катакомбах складних конструкцій, тобто спорудах другої половини IV ст. до н. е., вони практично не відомі. З розвинутими катакомбами пов'язані стовпи-менгіри, що майже втратили атрибути антропоморфності, на кшталт менгіра з червоного граніту з к. 14 біля с. Гюнівка, та менгіра, знайденого біля к. 22 поблизу с. Велика Білозерка. Ці катакомби належать до першої половини IV ст. до н. е. Цілком можливо, що відмінності у вигляді статуй пояснюються можливостями матеріалу, оскільки більшість силуетних стел виконано з вапняку, тоді як матеріал менгірів — граніт. З одного боку, можливо, менгіри репрезентують останню фазу еволюції кам'яних стел чи, швидше, згасання традиції скіфської скульптури, в якій силуетні статуї були передостаннім її етапом. З іншого боку, не слід відкидати імовірність того, що скіфи могли скористатися менгірами для увінчання своїх поховальних насипів, як своєрідним спадком, що трапився їм від попередників.

Повертаючись до стели з Білоцерківського музею, слід зазначити, що попри відсутність точного місця знахідки, прив'язка її до регіону Одещини цілком вірогідна, особливо з огляду на розширення останніми роками корпусу стел між Тілігулом та Прутом (рис. 6). Маємо на увазі насамперед не враховані в добірці В. Ольховського знахідки двох стел з-під м. Дубоссари (Кетрару і др. 2014, с. 209—210). А також звертаємо увагу на найбільш західну знахідку вапнякової силуетної статуї з Буджацького степу з кургану біля с. Ярославка (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 17, ил. 5). Хоч землі між нижніми течіями Тирасу та Істру традиційно залучають до «пустелі гетів» (Strabo, VII, 3, 14), наявність тут знахідок скіфських стел розширює кордони теренів цього етносу. Це промовисто підтверджує думку В. Білозора про те, що «місця знахідок скіфських скульптур, позначені на географічній карті, виразно окреслюють регіон», який мав скіфську приналежність (Білозор 1996, с. 46—47). Отже,

залишки комплексу монументальної скульптури діагностують поширення меж скіфського впливу, що цілком очікувано з огляду на близькість давньої переправи через Нижній Дунай та підходів до неї, а також зрозумілого бажання номадів тримати під контролем цей важливий кут степу. Закінчимо свій допис думкою провідного українського дослідника скульптури скіфів: «кам'яні статуї, тісно пов'язані з усім комплексом ідеологічних уявлень, не можуть бути предметом простого запозичення і, тим більше, обміну чи торгівлі» (Білозор 1996, с. 46—47). Тобто поява в степах Буджаку скіфських стел не є випадковою.

Література

- Білозор, В. П. 1986. Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. е. Автореферат диссертации канд. ист. наук. Киев: ИА АН УССР.
- Білозор, В. П. 1996. Кам'яні статуї у контексті скіфської етногеографічної проблематики. *Археологія*, 4, с. 41-50.
- Болтрик, Ю. В. 1989. Скифские силуэтные изваяния IV в. до н. э. В: *Тезисы докладов семинара «Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе»*. Донецк: Донецкий обл. краеведческий музей, с.147—149.
- Болтрик, Ю. В. 2002. *Курганне будівництво скіфів у V—IV ст. до Н. Х.* (за матеріалами поховальних комплексів Дніпро-Молочанського межиріччя). Дисертація канд. іст. наук. Київ: ІА НАН України.
- Веселовский, Н. И. 1895. О бабах каменных Таврической губернии. *Археологические известия и заметки, издаваемые Императорским Московским Археологическим Обществом*. 1. Москва: А. И. Мамонтов, с. 65—66.
- Дзякович, П. К. 1900. *Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении*. Мелитополь.
- Кетрару, Н. А., Синика, В. С., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П. 2014. *Дубоссарские курганы*. Тирасполь: Stratum plus.
- Ляшко, С. М., Фридман, М. І. 1987. Скіфська антропоморфна скульптура Нижнього Подніпров'я. *Археологія*, 60, с. 76—80.
- Ольховський, В. С., 2001. *Монументальная скульптура населения западной части Евразийских степей эпохи раннего железа как исторический источник*. Автореферат диссертации д-ра ист. наук. Москва.
- Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва: Метео.
- Полин, С. В. 1984. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сармат*. Киев: Наукова думка, с. 103—119.
- Полин, С. В. 2013. Антропоморфная стела из кургана Слоновская Близница. В: Коваленко, А. Н. (ред.). *Причерноморье в античное и раннесредневековое время. Сборник науч. трудов посвящ. 65-летию проф. В. П. Копылова*. Ростов-на Дону: Научно-методический центр археологии ЮФУ, с. 203—215.
- Ратнер, І. Д. 1984. *Довідник з археології України. Херсонська область*. Київ: Наукова думка.
- Репников, Н. И. 1908. Список курганов, составленный акад. П. И. Кепшеном. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*, 42, с. 43—51.